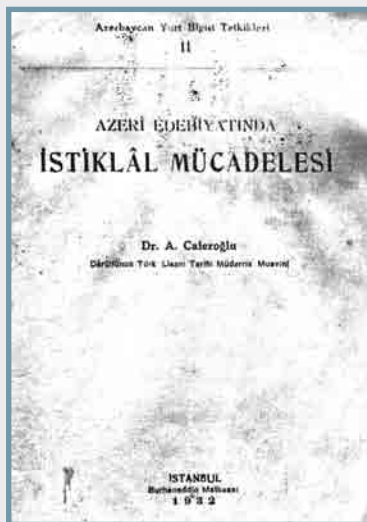

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT

ƏDƏBİYYATININ MƏRHƏLƏLƏRİ

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik olan ədəbiyyatının mühüm bir qolunu mühacirətin yaratdığı ədəbi-bədii söz xəzinəsi təşkil etməkdədir. Belə ki, XI əsrdə şərq-islam dünyasının böyük mütəfəkkiri Xətib Təbrizi (1030-1109) elm öyrənmək məqsədilə Mərrə ən Nüman şəhərinə mühacirət etmiş, sonralar Bağdada köçərək ömrünün sonlarına kimi orada yaşayıb-yaratmışdır. XII yüzilin görkəmli Azərbaycan filosofu, şairi və nasiri Şihabəddin Sührəverdi (1154-1192) bir çox qürbət elləri gəzib dolaşmış, ömrünün son illərini Hələbdə yaşamışdır. XV əsrin hürufi şairi İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) də faciə ilə bitən ömrü Hələb şəhərində keçmişdir. XVI yüzildə Azərbaycan şairlərindən Şahi, Süruri, Tüfeyli, Həbib, Xəlili, Matəmi, Qasimi, Gülşəni, Bidari, Sahibi, Pənahi, Xəlifə, Xəzani (Əsiri), Bəsiri, Mir Qadir, alimlərdən "Rövzai-Qarabaği"nin müəllifi Mühəyiddin Məhəmməd, Yusif ibn Məhəmməd Xan əl Məhəmməd Şahi və başqaları Osmanlı imperatorluğunun müxtəlif bölgələrinə köç etmişlər. XVII yüzil şairlərindən Məsihi (1575-1655), Saib Təbrizi (1601-1679), İbrahim Ordubadi Hindistana köç etmiş, bir müddət orada yaşayıb-yaratmışlar.

XIX yüzildə Azərbaycanın böyük təriqət şairi Seyid Nigari (1795-1886) təqiblər üzündən dünyaya göz açdığı doğma Qarabağı tərk edərək Osmanlı imperiyasına pənah aparmış, ömrünün sonlarına kimi orada yaşayıb-yaratmış, Amasya şəhərində dəfn olunmuşdur. Sonrakı dövrün fikir dühaları

İçərisində də mühacirət ömrünü yaşayanlar, qürbət həyatını seçənlər az olmamışdır. Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məfhumu XX yüzil siyasi mühacirətinin doğurduğu və formalaşdığı ədəbi-estetik anlayışı ifadə etməkdədir. Çünki əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq Azərbaycan mühacirəti XX yüzildə kütləvi xarakter almış, onun təməlinə siyasi motiv dayanmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi qədimlərə gedib çıxmasına baxmayaraq bu ad altında əsas etibarilə XX əsrdə siyasi sə-

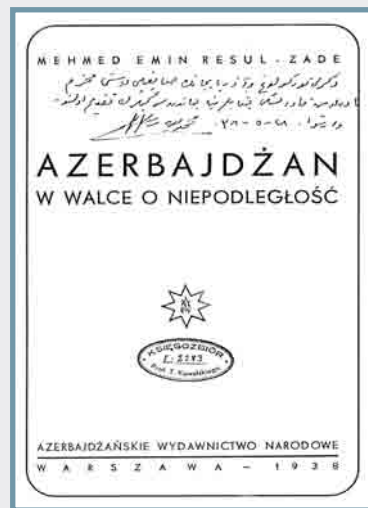
bəblər ucbatından dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi nəzərdə tutulmaqdadır.

Xatırladaq ki, iyirminci yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı özünün inkişafında əsas etibarilə dörd mühüm mərhələ yaşamışdır:

- 1) 1909-1920-ci illər (Stolipin irticasından Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr);
- 2) 1920-1941-ci illər (cümhuriyyətin süqutundan II cahan savaşına qədərki dövr);
- 3) 1941-1991-ci illər (II cahan savaşından Azərbaycanın istiqlalıya qədərki dövr);
- 4) 1991-ci ildən sonrakı dövr (Azərbaycanın istiqlalıya qədərki dövr).

Mühacirətin birinci mərhələsi hələ əsrin əvvəllərində keçmiş Çar Rusiyasında I rus inqilabının (1905-1907) məğlubiyyəti ilə əlaqədar azad fikirliliyin təqib olunması nəticəsində başlamışdır. Bu təqiblər nəticəsində 1908-1910-cu illərdə ölkəni tərk edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və b. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsini formalaşdırmış, onun bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışlar. Bu mərhələ mühacirət ədəbiyyatının təməlini qoymuş, onun ideya-məfkurə istiqamətinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsinin təmsilçiləri

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Əhməd bəy Ağaoğlu

qısa bir zaman kəsiyində ciddi yaradıcılıq yolu keçmişlər. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə ilk dəfə Avropa üsulu ilə çap olunan "İrani-nou" qəzetinin əsasını qoymuş və qəzetin səhifələrində məqalə, şeir və tərcümələri ilə çıxış etmişdir. Ədibin Azərbaycan mətbuatında nəşr olunan bir çox yazıları məhz İran mühacirəti dövrünün məhsuludur. Həmçinin

qeyd etmək lazımdır ki, onun sonralar Türkiyədə və Azərbaycanda nəşr olunmuş xeyli elmi-nəzəri tədqiqatları və bədii əsərlərinin materialları İranda yaşadığı illərdə toplanmışdır. Bundan əlavə müəllifin Tehrandə "Tənqidi-fırqeyi-etidalıyyun" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

1911-ci ilin mayında rus səfərinin təzyiqi ilə Türkiyəyə getməyə məcbur olan ədib İstanbulda yenidən çıxmağa başlayan "Türk yurdu" dərgisində "İran türkləri" silsilə məqalələrini, "Səbilürrəşad" jurnalında isə həmin silsilənin davamı olan "İran tarixçeyi-inqilabı" əsərini nəşr etdirmişdir.

Bununla yanaşı, o, Şərqi böyük mütəfəkkiri, milliyyətçi Azərbaycan türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani-nin "Məqaləti-cəmalıyyə"sinin "Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi və ittihadı-lisanın mahiyyəti-həqiqiyyəsi" ("Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti") bölümünü fars dilindən türkcəyə çevirərək "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirmişdir. 1912-ci ildə isə ədibin İstanbulda çıxan Lev Tolstoy və Maksim Qorkinin hekayələrinin tərcüməsindən ibarət "Rus ədəbiyyatı nümunələri" adlı kitabı ədəbi ictimaiyyətin marağına səbəb olmuşdur.

Həmin dövrdə İstanbulda yaşayan Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu da "Türk ocağı"nda, "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətində çalışmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında ədəbi-publisistik yazıları ilə ardıcıl çıxış etmişlər. **Mühacirətin** daha böyük olan və kütləvi xarakter daşıyan **ikinci mərhələsi** Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin süqutu ilə başlamışdır. Təxminən 1920-1941-ci illəri əhatə edən bu mərhələdə Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı, onlarla vətənpərvər ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bunların içərisində Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Əbdülvahab Yurdsevər, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Kərim Odər, Əhməd Cəfəroğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Hüseyn Baykara, Məmməd Sadiq Aran, Əlimərdan Topçubaşov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Ümmülbanu (Banin) və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır.

Əvvəlkindən fərqli olaraq bu mərhələnin təmsilçiləri vahid təşkilatda - 1924-cü ildə İstanbulda əsası qoyulmuş Azərbaycan Milli Mərkəzində birləşmişlər. Mərkəzin yaradıcıları Azərbaycan davasını yalnız siyasi çərçivədə deyil, həmçinin mədəni-kulturoloji aspektdə dərk etdikləri üçün milli-mənəvi xəzinəmizin təbliğinə mühüm yer ayırmışlar.

Əli bəy Hüseynzadə

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu dövrdə sistemli şəkildə nəşrinə və təbliğinə 1922-ci ilin sonundan dərc olunmağa başlayan mühacirət mətbuatı böyük təsir göstərmişdir. 1922-1931-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan "Yeni Qafqazya", "Azəri-türk", "Odlu yurd" jurnalları, "Bildiriş" qəzeti özünün səhifələrində Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii və nəzəri-tənqidi yazılarına ardıcıl şəkildə yer ayırırdı. 1932-1934 və 1954-cü illərdə professor Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr olunan "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı isə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinə üstünlük verirdi.

Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınmağa məcbur olan Azərbaycan mühacirəti Berlində 1932-1934-cü illərdə nəşr etdirdiyi "İstiqlal" qəzeti və 1934-1939-cu illərdə çıxan "Qurtuluş" jurnalı səhifələrində siyasi və ədəbi -kulturoloji nümunələrə yer ayırmışlar. Bu dövrü təmsil edən qələm sahiblərinin kitabları Türkiyədə və Avropanın müxtəlif ölkələrində nəşr olunaraq yayılmışdır. Bunların içərisində M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Siyavuşu" (İstanbul, 1922), "Azərbaycan cümhuriyyəti" (1923), "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" (İstanbul, 1925), "Azərbaycan" (Paris, 1930), "Panturanizm haqqında" (Paris, 1930) "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (Berlin, 1936), "Azərbaycan problemi" (Berlin, 1938) "Azərbaycan hüriyyət savaşı" (Varşava, 1938), Əhməd bəy Ağaoğlunun "İngiltərə və hindistan" (İstanbul, 1929), "Sərbəst insanlar ölkəsində" (İstanbul, 1930), "Mən nəyəm" (İstanbul, 1939), "Dövlət və fərd" (İstanbul, 1939), Almas İldırımın "Boğulmayan bir səs" (İstanbul, 1936), Əhməd Cəfəroğlunun "XIX əsr azəri şairi Siraci" (İstanbul, 1932), "XVII əsrdə azəri şairi Məlik bəy Avcı" (İstanbul, 1933), "Azərbaycan" (İstanbul, 1940), Hilal Münşinin "Azərbaycan Respublikası" (Berlin, 1930), Ceyhun Hacıbəylinin "Qarabağın dialekti və folkloru" (Paris, 1934) və başqa tədqiqatlar daha çox diqqəti cəkməkdədir.

Onu da qeyd edək ki, Qurban Səid imzası ilə çap olunmuş və dünya ədəbi-nəzəri fikrində böyük mübahisələrə

Ümmülbanu (Banin)

səbəb olmuş "Əli və Nino" (Vyana, 1937) romanı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının uğurlarından biri kimi səciyyələndirilməlidir. Həmçinin 1932-1938-ci illərdə Məhəmməd Əsəd bəy imzası ilə alman və fransız dillərində çap olunmuş "Qafqazın on iki sirri" (1930), "Stalin" (1931), "Qafqaz. Dağları, xalqları və tarixi" (1931), "Q.P.U. Dünyaya qarşı qəsd" (1932), "Bəyaz Rusiya" (1932), "Məhəmməd" (1932), "Şərqdə neft və qan", "Rusiya yol ayrıcında" (1933), "Axar qızıl" (1933), "Rza şah - sərkərdə, padşah, refermator" (1935), "Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı" (1936) kimi tarixi və sənədli-publisistik əsərlər Azərbaycan mühacirətinin yaradıcılıq dairəsinin son dərəcə geniş olmasının göstəricisidir.

Azərbaycan **mühacirət ədəbiyyatının üçüncü mərhələsi** İkinci dünya savaşı nəticəsində yaranmış və əsas etibarilə 1941-1945-ci illərdə davam edən müharibə zamanı əsir düşən, yaxud sovet imperiyasının zülmündən yaxasını qurtarmaq üçün bilərəkdən əsirliyi seçən siyasi-intellektual potensialı əhatə etməkdədir. Bu mühacir nəslin artıq yarım əsrə yaxın bir dövrdə formalaşmış olan ədəbiyyatın özülü və sütunları üzərində yüksəlmiş, onun ideya məfkurəsini mənimsəmiş, ənənələrini davam etdirmişdir. Ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında qələm çalmış olan Süleyman Təkinər, Abay Dağlı, Fətəlibəyli Düdəginski, Alazan Baycan, Məcid Musazadə və b. cahan savaşı mühacirətini təmsil etməkdədir.

Əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə bu mərhələnin yaradıcı potensialı o qədər də yüksək olmamışdır. Onların əsərləri Almaniyada Azərbaycan legionun buraxdığı "Azərbaycan" qəzetində, Türkiyədə çıxan müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuşdur. Lakin bu dövrdə mühacirətin nəşr etdirmiş olduğu ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji tədqiqatlar olduqca zəngindir. Ümmülbanunun (Banin) "Qafqaz günləri" (Paris, 1945), "Paris Günləri" (Paris, 1947), M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan kultür gələnləri" (Ankara, 1949), "Azərbaycan şairi Nizami" (1951), "Çağdaş Azərbaycan tarixi" (Ankara, 1951), Əhməd Cəfəroğlunun "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri" (Ankara, 1953), Mirzə Bala Məmməd-zadənin "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" (Ankara, 1951), Abay Dağlının "Füzuli" (İstanbul, 1966), "Dədə Qorqud" (İstanbul, 1968), Əbdülvahab Yurgsevərin "Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri" (Ankara, 1950), "Azərbaycan dram ədəbiyyatı" (Ankara, 1951), "Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri" (Ankara, 1951), "Azərbaycan şairlərindən Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı"

(Ankara, 1952), Mustafa Haqqı Türkəqulun "Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid" (Ankara, 1960), Nağı Keykurunun "Azərbaycan istiqlal mücahiləsi xatirələri" (İstanbul, 1964), Hüseyn Baykaranın "Azərbaycan istiqlal mücahiləsi tarixi" (İstanbul, 1975), Kərim Odərin "Azərbaycan" (İstanbul, 1982), Alazan Baycanın "Könül sazından" (Ankara, 1983),

"Dağ çiçəkləri" (Ankara, 1987), Mehmet Altunbayın "Hürriyyətə uçan türk" (Ankara, 1989) və başqa əsərlər mühacirətin bəhs olunan dövrünə məxsusdur.

Mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi əslində öz başlanğıcını Azərbaycanın Güneyində İslam inqilabını formalaşması ilə əlaqədar başlamışdır. Təxminən həmin illərdən etibarən keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, yenidənqurma, aşkarlıq və s. kimi siyasi proseslər dəmir pərdənin tədricən aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış, bu isə mühacirətin yeni bir dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Bu illərdə mühacirətin yaranmasını şərtləndirən əsas amil bir tərəfdən Vətənimizin Güneyində yaşayan soydaşlarımızın milli hüquqlarının tapdanması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən Quzeydə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, itirilmiş dövlətçiliyin bərpa olunması, azad, demokratik dünya ilə əlaqə və rəbitə ehtiyaclarının reallaşmasıdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdən biri onun daha çox Güneydəki ədəbi potensiala söykənməsidir. Belə ki, uzun müddət Quzeydə dəmir pərdənin mövcud olması dünya ilə əlaqə və rəbitənin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır, lakin rejimin bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq dünyaya çıxış imkanlarının aradan qaldırılmaması Güney əsilli mühacirətin formalaşmasının qarşısını ala bilməmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi haqqında danışarkən onu təmsil edən bir çox ədəbi şəxsiyyətlərin uzun illik bir qütbət həyatı yaşadığını, fəqət bu şəxsiyyətlərin ədəbi-kulturoloji fəaliyyətlərinin bəhs olunan dövrdə genişləndiyini qeyd etməyə ehtiyac vardır. Çünki mühacirətin fəaliyyətində Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü ilə başlanan və get-gedə güclənməkdə olan siyasi fəallığın eyni şəkildə ədəbi-kulturoloji arenada da baş verdiyini müşahidə etmək mümkündür. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sonuncu mərhələsi hələ kifayət qədər oturumadığı üçün onun haqqında qəti, yekdil fikir söyləmək çətindir; məhz buna görə də həmin mərhələni səciyyələndirərkən ümumi mülahizələrlə kifayətlənməyi məqsədəuyğun hesab etdik. ■

Vaqif SULTANLI,
filologiya elmləri doktoru, professor

